

A Herceg alakja *Az ellenállás melankóliájában és a Werckmeister-harmóniákban*

Krasznahorkai László regényének, illetve Tarr Béla ebből készült filmadaptációjának minden bizonnyal legrejtélyesebbnek és legkörülhatárolhatatlanabbnak tűnő szála a cirkuszi társulat és a Herceg narratívája. A preparált bálnát a városba hozó társulatról már a történet elején kiderül, hogy különös cirkuszi torzszülöttének hordószónoklata más településeken is feszültséget keltett. A bálna, mint gigantikus, a tengerből kiragadott élőlény önmagában is meglehetősen abszurd jelenség, pusztán jelenlétével képes felkavarni az egyszerű emberek életét. Megjelenése a regényben nyilvánvalóan szimbolikus – egyszerre lehet a nagyság és az élet, ugyanakkor mivel egy preparált állati tetemről van szó, egyszerre az elmúlás, a halál, sőt, mesterségessége révén a szemfényvesztés, a megtévesztés szimbóluma. A Herceg alakját félelmetesebbé, ugyanakkor hihetlenebbé, képlékenyebbé teszi, hogy a szerző egyszer sem láttatja szemtől szemben az olvasóval, pusztán egy jelenet erejéig bukkan fel, mikor Valuska kihallgatja a cirkuszigazgató, a Herceg és a csupán Mindenés névvel illetett, szintén bizarr, kezdetleges magyart beszélő külföldi tolmács beszélgetését.

Valuska csupán érthetetlen, artikulátlan „csivogás”-t hall, melyről először nem is gondolja, hogy emberi hang. Az olvasó számára aztán persze világossá válhat, hogy a különös cirkuszi torzszülöttnak a hangja is szokatlanul magas, beszéde pedig azért tűnik artikulátlannak és érthetetlennek, mert valamiféle idegen nyelven beszél, amit a szintén külföldi Mindenés fordít, az igazgatónak, de a szokatlan szónoklatok alkalmával még a tömegnek is. E szereplő alakját még elérhetlenebbé és nehezebben értelmezhetővé teszi, hogy külföldi, tehát a regény magyar viszonylataiban, világában *idegen*. Ezen idegenség persze nyilvánvalóan szintén szimbolikus jelentőségű, akár utalhat arra, hogy ez az ember / lény (?) egy másik világból való, ahol más törvények érvényesek. Több helyen is megemlíti, hogy a Hercegnek *három szeme van*, ezt azonban nem látjuk, nem tudhatjuk biztosan, hiszen Valuska maga sem látja szemtől szemben ezt az egyrészt alacsonysága és sugallt magatehetetlensége folytán sérült, tehát bizonyos szempontból akár szánszalomra méltó, ugyanakkor láthatóan démoni erőket sugárzó embert. Maga a Herceg elnevezés utalhat akár Astarothra, a pokol

hercegére is, aki a zsidó-keresztény démonológia szerint Lucifer mellett az egyik legnagyobb hatalmú bukott angyal, az egyik legerősebb negatív szellemi lény.

A Herceg a pusztulásról, a dolgok rommá döntésének szükségességéről prédikál, hiszen a romokban minden egész elfér. Szónoklatai folytán valóságos szekta szerveződik köré, becslések szerint is legalább három-négyszáz többnyire szegény, elkeseredett és tanulatlan ember követi őt és a társulatot városról városra, ezen arctalan „sereg” pedig mintha maga is a pusztulást hordozná magában. A szerző az alábbi módon mutatja be közvetve Valuska gondolatait a Hercegről, miután a fiú hallotta az igazgató és a torzszülött különös párbeszédét, s e részletről úgy gondolom, mindenképpen idézésre érdemes:

„Ment egyik utcáról a másik másikra, és újra meg újra felidéződtek benne a Herceg szavai, s ha nem kételkedett is abban, hogy a Direktor úr véleménye maradéktalanul igaz, amennyiben az, amit ő, a Herceg művel, gonosz szélhámosság, azt is biztosra vette, hogy a társulatnak ez a kétségtelenül legtitokzatosabb tagja mégsem egyszerű szélhámos, aki hiszékenységüket kihasználva híveiben csupán a hatalmát élvezi. Ellentétben a Direktor úrral, számára volt valami egészen rémületes mélység különös kijelentéseiben, amiknek nagyon idegen és nagyon kegyetlen kongását csak dermesztőbbé tette, hogy értelmük a tolmács kezdetleges magyarjától szinte darabokra tört, mélység és elháríthatatlanság vagy még inkább... valami szabad és feneketlen gátlástalanság volt bennük, amivel a gondolkodás függő korlátozottságát szembeállítani hiábavalónak bizonyult. Hiábavalónak, mert a Herceg mintha a dolgok árnyékaiból született volna meg, ahol a tapintható világ szabályai már nem érvényesek, csupa valóságatlanság volt, és csupa megközelíthetlenség, s így kisugárzása olyan erős, ami magyarázattal szolgált kivételes tekintélyére az „övéi” között, a rangra, amire egy cirkuszban mutogatott közönséges torzszülött aligha tehetett volna szert. Hiábavaló és reménytelen tehát a szándék – lassultak le egyszeriben a házak, a fák, a betonkockák és a villanyoszlopok – ezt a valóságatlanságot megérteni, belenyugodni abba – rémlett fel előtte a piactérek feszült tekintete –, hogy a szörnyű parancsra szétverjék a várost. (...) Megint hallani vélte a sivító madárhangokat, és ettől újból elfogta a félelem, aztán csak állt ebben a félelemben, és tudta, nem tehet mást, mint hogy szól mindenkinek: „zárkózzanak be jól, és ne mozduljanak.” Szólni fog mindenkinek...”

Valuskát rettegés fogja el a szörnyű ember szavai hallatán, ráadásul csak még drámaibbá teszi a helyzetet, hogy szilánkosan magyarra fordított, torzított beszédéről van szó. A naiv főszereplő számára a Herceg ördögi figura, aki egyrészt valóban aljas szélhámos, aki

megtéveszti a az őt követő embereket, a tudatlan tömeget rombolásra, zavargásra inti, másrészt bír valami megmagyarázhatatlan erővel, mellyel egy egyszerű, közönséges cirkuszi torzszülött nem rendelkezhetne. Ne feledjük el azonban, hogy Valuska tisztaságot hordozó, ám afféle naiv figuraként jelenik meg a regényben, akitől az emberi romlottság és gátlástalanság teljes mértékben idegen, nem ismeri fel még akkor sem, mikor találkozik vele – gondolhatunk itt Eszterné esetére. Nem elképzelhető-e, hogy e fiatal, tapasztalatlan, ráadásul szinte betegesen naiv fiú valamennyire túlmisztifikálja a Herceg képességeit? Figyelemre méltó részlet, hogy a Direktor nem kerül a különös torzszülött hatása alá, s abban az értelemben Valuska sem, hogy nem áll be a hívei közé, csupán megretten attól, hogy ez a titokzatos alak mennyire képes hatása alá vonni más embereket. A Herceg csupán egy arctalan tömeget képes irányítani – ám szenzibilisebb, differenciált gondolkodásra képes személyek feltehetően nincsenek a hívei között. A Herceg, mint szimbolikus figura, szélsőséges eszmék hordozója és szónoka, e szélsőséges eszmékből azonban mintha egyfajta filozófiai mélység is kiolvasható lenne.

De értelmezhető-e a Herceg valamennyire ’’filozófusszerű’’ figuraként, aki meglehetősen radikális, ám bizonyos szempontból mégis figyelemre méltó gondolatokat terjeszt? A romokban kétségtelenül ott van az építkezés lehetősége is. A teljességhez le kell rombolni a kultúrát és a kultúrintézményeket, ezáltal az ember talán visszatérhet egyfajta ősállapotba, melyben teljesebbé válhat, illetve a nulláról újrakezdve talán egy új világ is felépíthető. Ezen elképzelés, legalábbis részben nyilvánvalóan rokonítható Rousseau filozófiájának bizonyos elemeivel, habár a Herceg a regényben nem beszél az újjáépítésről, inkább az embert a természeti ősállapotba vetné vissza. Ezen ősállapottal, a kultúra lerombolásával megszűnhetnének az igazságtalan társadalmi különbségek? A válasz bizonyos nézőpontból talán lehet igen, ám az embert emberré tevő tényezők, is eltűnnének, így az ember gyakorlatilag az állat szintjére süllyedne vissza. Mikroszinten a regény és a film cselekményén belül lényegében ez is történik, mikor a tömeg látszólag minden ok nélkül megkezdi a város feldúlását. A pusztítást végzők időlegesen kívül helyezik magukat a kultúrán és az emberi létén, s igencsak kérdéses, vajon a rend viszonylagos helyreállítása után még visszaléphetnek-e még a natúrából, a természeti állapothoz hasonlatos állati létből a kultúrába és a humanitásba azok, akik egyáltalán túlélnek az eseményeket.

Amennyiben a karakter *elnevezéséből* indulunk ki, feltárulhat előttünk egy esetleges bibliai párhuzam is. A zsidó-keresztény hagyomány szerint Isten oly módon teremt, hogy megnevezi a létrehozni kívánt dolgot / személyt. A Direktor mind a regényben, mind pedig a filmváltozatban hangsúlyozta, hogy a Herceg még a nevét is tőle kapta, éppen ezért

voltaképpen ő az, aki a Herceget kitalálta, azaz lényegében Istenhez hasonlatos módon *megteremtette* a névadás, a megnevezés gesztusa által. Az immár névvel, identitással rendelkező Herceg, mint teremtmény azonban többé nem hajlandó engedelmeskedni az őt életre hívó Direktornak, tehát lényegében fellázad a saját teremtője ellen. Hasonlatos módon a bibliai Sátánhoz a Herceg is önálló akaratra tör, megteremti saját szabályait, híveket verbuvál magának, voltaképpen egy alternatív világot kíván létrehozni a létezőből vagy azzal szemben. A Direktor nagyon is emberi, szinte már-már komikus módon kicsinyes és anyagias karakterét talán túlzás egy az egyben a teremtő Isten alakjával azonosítani, saját mikrovilágában, a társulat konténerének szimbolikus terében azonban mindenképpen hasonló szerepet tölt be. A Direktor az a személy, aki a társulat élén állva, saját miniatűr világán belül a szabályokat hozza, akinek a Mindenés és a Herceg elméletileg valamifajta engedelmességgel tartoznak. Ennek ellenére felrúgják a Direktor által hozott szabályokat, ellene fordulnak, a teremtmény pedig szimbolikus módon a teremtője ellen lázad fel. A Herceg, és persze vele együtt a Mindenés elbocsátása a társulattól – mely gesztus révén komikus módon maga a társulat is megszűnik létezni – ily módon párhuzamba állítható Lucifer, a bibliai Sátán lázadásával és a Mennyből való kiűzetésével.

Egy másik interpretációs lehetőség – mely csupán Krasznahorkay regényére érvényes, a Tarr Béla-féle filmfeldolgozásra semmiképp –, szerint a Herceg alakja nem más, csupán szemfényvesztés. Szemfényvesztés, eszközzé degradálódó szánalmas emberi lény, aki mögött valójában a Mindenés áll. Az olvasó Valuska nézőpontjából nem tudja meg, hogy a különös torzszülött vajon emberi nyelven szólal-e meg, vagy csupán egy, még a nyelv médiumától is megfosztott emberi roncs öntudatlan, jelentés nélküli hangadásáról van-e szó, melyet a Mindenés önkényesen „fordít le” a Direktornak, illetve a tudatlan tömegnek. Ez az olvasat megfosztja a Herceg alakját minden esetleges transzcendentális attribútumától, s teljes mértékben fizikális létezővé, egy, a materiális lét nagyon is emberi korlátai között végbe menő csalás eszközévé alacsonyítja le. A Mindenés tört magyarja, mint a hangzó nyelv szándékos kiforgatása akár parodisztikusan is olvasható, rávilágítva arra a többek között a dekonstrukciós filozófia által erősen hangoztatott megállapításra, mely szerint a nyelv a retorika eszközei révén milyen pusztító, embert ellen fordító fegyverré válhat. Még egy rontott, a konvencionális szabályokat felrúgó, ugyanakkor látszólag önkényesen fordított nyelvi magatartás, mint a Mindenés nyelve is bírhat a meggyőzés erejével, sőt, talán éppen szokatlansága és az eredet / forrásnyelv, a Herceg nyelvének (?) meghatározhatatlansága / hiánya az, mely hallgatói számára ezt a beszédet érdekessé, hitelessé teheti.

A Herceg figurájának megértéséhez persze másfajta értelmezési lehetőségek is adhattak lehetnek. Talán kissé erőltetett párhuzam, de mint magának híveket toborzó, őket szélsőséges cselekedetekre buzdító alak, lehet a XX. század véreskezű diktátorainak szimbolikus megtestesítője is – a második világháború borzalmairól, a náciizmusról vagy a sztálinizmusról aligha kell bővebben szót ejteni. Másfelől megközelítve a dolgot azonban, ha figyelembe vesszük, hogy a regény és a film cselekménye is egy történelmileg valós diktatúrában játszódik, nevezetesen Magyarországon az 1950–70-es évek között – habár a regény e kontextualizálás mellett nyilván egyetemes értelemmel is bír –, és e diktatúrában általános elégedetlenség jellemző, úgy a Herceg által generált pusztítás, lázadás megítélése is lehetséges más szemüvegen keresztül. Elképzelhető-e, hogy e bizarr figura nem maga generálja, pusztán katalizálja az eseményeket? A legelnyomottabb emberek előbb-utóbb talán szükségszerűen fellázadnak az aktuális politikai rendszer ellen, egy-egy szónoklat, lázító beszéd pusztán feltüzeli őket, de nem maga generálja a problémát, inkább csak felgyorsítja az eseményeket. A Herceg ilyen szempontból tekinthető egyszerűen a lázadás, a teljes rombolás által pedig az anarchizmus megtestesülésének, már amennyiben valamilyen konkrét történelmi-politikai irányzathoz akarjuk kötni. A rombolást végző, fanatizált emberek persze erkölcsileg nem menthetőek fel, mint ahogyan az őket rombolásra, gyilkosságra felbujtó személy sem, azonban ebből a szemszögből talán érdekesebb a Herceg alakját szimbólumként, nem-konkrétan megjelenő, pusztán eszméket megtestesítő karakterként értelmezni, mint morálisan megítélhető, az olvasó által ismert szereplőként, akinek jellemet, személyiséget lehet tulajdonítani. Lehetséges-e, hogy Herceg és a törő-zúzó tömeg talán nem egyének a szó tradicionális értelmében, pusztán történelmi, társadalmi folyamatok részei, illetve egyetemes emberi tendenciák hordozói? Ha belegondolunk, talán joggal tehető fel a kérdés: morálisan visszaáll-e az egyensúly a zavargások leverése, a benne részt vevő emberek elfogása vagy lelövése után? Fennállt-e bármiféle morális egyensúly a rombolás előtt, melyet az megbontani volt hivatott? Hiszen a zavargást leverő katonaság egy diktatórikus politikai rendszer parancsait követi, s helyenként a történet sugalmazása szerint éppoly brutális, mint maguk a rombolást végző személyek. Történik-e bármiféle változás a hadsereg megjelenése által, mely ugyanúgy ártatlan embereket is meghurcol, mint a valódi bűnösöket. Valuska, a történet példászerű áldozata elmeegógyintézetbe kerül, csak mert valaki, ráadásul egy meghatározatlan személy, azt állította, látta a zavargások helyszínén. Eszter György elveszíti a házat, a pozícióját, tulajdonképpen az egész addigi életét – pedig e két szereplő állt a legtávolabb bármiféle békétlenségtől, tehát a legkevésbé arról, hogy a regénybeli kisváros az emberi örökség csapongásának színterévé változott. Vajon a Herceg az, aki igazán ördögi

figura, mert szónoklataival ártatlan emberek meghurcolását, halálát, az indulatok elszabadulását okozta, ezt is közvetve, hiszen az elégedetlen emberek minden bizonnyal maguktól is elégedetlenek, csupán egy szikra kell, hogy egy tömeg indulatait felkorbácsolja, vagy inkább Eszterné, aki az esztelenül elszabaduló eseményeket kihasználva, mindent gondosan eltervezve és időzítve hatalomátvételt hajt végre? A Hercegről az olvasó azon kívül, hogy szélsőséges eszméket terjesztő, ugyanakkor torz ember, akit többen egyfajta transzcendens hatalommal rendelkezőnek hisznek, nem tud meg sokkal többet, csupán annyit, hogy a végén a Mindenessel együtt minden bizonnyal elmenekült a hatósági felelősségre vonás elől.

A film narratívájában eltérés regényhez képest, hogy míg Krasznahorkainál pusztán utalás történik a Herceg külföldi nemzetiségére, s beszédét Valuska artikulátlan, hisztérikus rikácsolásnak hallja, addig a filmen – s erre annak vizuális és akusztikus médiuma nyilván többféle, illetve másféle lehetőséget ad – a szereplő egy konkrét nyelven, szlovákul szólal meg, beszéde pedig nem artikulátlan, szokatlanul magas hangú ordítás, sokkal inkább szenvedélyes szónoklat. Olyan szónoklat, mely a nézőnek akár többek között a huszadik századi világtörténelem hírhedt diktátorait is eszébe juttathatja, ily módon az egyik lehetséges olvasatban a karakter a diktatúra, a negatív ideológiák, az emberek hiszékenységével gátlástalanul visszaélő politikai rendszerek megtestesítőjévé válik. Habár tekinthető démoni figurának is, a regény filmváltozatában megjelenő, pontosabban csak árnyképként láttatott Herceg talán értelmezhető a nagyon is emberi gátlástalanság, illetve az alattomos ösztönöket elszabadító politikai ideológiák bizonyos szempontból parodisztikus, groteszk módon nevetséges megtestesítőjeként.

Egy másik lehetséges olvasatra esélyt adó filmtechnikai fogás a karaktert közvetve a néző elé táró jelenetben, hogy bár a Herceg a sugalmazás szerint abnormálisan kistermetű ember, a falra vetülő árnyéka jóval nagyobb, mint a Mindenes és a Direktor alakja. Csupán kétdimenziós árnyképként, fekete sziluettként láthatjuk magunk előtt, ám a megjelenítés e közvetett és sejtelmes módja a karaktert a regényhez hasonlóan még baljósabb, transzcendensebb és valamiféle megmagyarázhatatlan hatalmat képviselő létezőként láttatja. A Herceg a vásznon a néző számára nincs egészen *jelen*, csupán a beavatottakként megjelenő Direktor és a Mindenes látják őt fizikai valójában, Valuska számára, akinek a perspektívájából bepillantunk a konténer zárt világába, szintén csupán a falra vetülő árnyék látható. Úgy tűnik azonban, e karakternek nem is feltétlenül kell fizikálisan jelen lennie, hiszen árnyékszerű, közvetett jelenlétével is a szó szoros értelmében árnyékot vet a városra, a

körülötte lévőkre és mindenre, ami pozitív, ami reményt hordoz, ily módon magára Valuskára is.

A kulcsjelenetet látva eszünkbe juthat persze Platón közismert barlanghasonlata is, mely szerint a világban a dolgoknak pusztán árnyképeit láthatjuk, de valódi lényegük számunkra hozzáférhetetlen. Vajon a Herceg (árnyéka) azt is megtestesítené, ami az ember számára hozzáférhetetlen, ám mégis annyira sóvárog utána? Kétségtelen, hogy a szónoklataiban elhangzó filozófia egyfajta felettes tudással, beavatottsággal kecsegtet, ám ami ennek gyakorlati megvalósulását illeti, az esztelen pusztítást véghezvivő tömeg részének lenni nyilvánvalóan nem jelent különösebb beavatottságot, legalábbis a kívülálló számára semmiképp.

Érdekes megközelítése lehet a Herceg karakterének annak vizsgálata, vajon milyen viszonyban is áll a regény és a filmadaptáció többi szereplőjével, voltaképpen hol is helyezhető el a két többé-kevésbé egybevágó narratíván belül? Annyi bizonyos, hogy közvetett módon a két pozitív főszereplő, Valuska és Eszter György tragédiájának, bukásának okozója, ebből kifolyólag mindenképpen értékek pusztulását vonja magával. Ugyan a *Werckmeister-harmóniákban* nem történik erre explicit utalás, ám *Az ellenállás melankóliájában* az elbeszélés nyíltan kimondja, hogy a már másutt is sok vihart kavart társulatot Eszterné, mint a városi tanács tagja hívja meg a városba. Bár a filmadaptáció narratívája is azt sugallja, hogy közvetve Eszterné is eszközként használja a Herceget és a társulatot céljai eléréséhez, a regényben ez még explicitebben kimondásra kerül. Eszternéhez viszonyítva a Herceg alakja nem a pusztítás misztikus hírnöke, pusztán instrumentum, eszköz a nagyon is körülhatárolható célok eléréséhez. Mint az már fentebb említésre került, a pozitív főszereplők, Valuska és idősebb alteregója (?), Eszter György számára a Herceg és a társulat a bukást, a pusztulást, egész addigi életük megsemmisülését hozza el, persze elsősorban Eszterné hatalomátvételi tervinek eszközeként, betetőzőjeként. Harrer Lajos, a mellékszereplő cipész, Valuska szállásadója még ennél is szörnyűbb sorsra hivatott – esetében a Herceg és a társulat nem csupán a fogságot vagy a teljes ellehetetlenülést, de fizikai értelemben vett halált testesíti meg. Harrer, mint a pusztítás egyik értelmetlen halálos áldozata ugyancsak szimbolikus figura – talán az emberség, a humánus pusztulását is megtestesíti, melynek ellenpontja maga a Herceg, illetve a közvetve mögötte álló Eszterné. A Direktor és a Mindenés számára a figura talán nem egyéb, mint a megélhetés, a pénzszerzés forrása, aki ugyan bizonyos szempontból ki van szolgáltatva nekik, ám paradox módon ők is mindketten ki vannak szolgáltatva a Hercegnek.

Ismét feltehetjük a végső kérdést: vajon a Herceg maga a pokol pusztulást hozó küldötte, a transzcendens világhoz tartozó, megfoghatatlan entitás, vagy csupán egy emberi összeesküvés végsőkig kihasznált instrumentuma? Esetleg nem más, mint a legalantasabb emberi vágyak félig emberi, félig a másvilágról való megtestesülése? E kérdések persze nyilván nyitva maradnak, megválaszolásuk pedig mind a Krasznahorkai-regény, mind pedig a Tarr Béla-féle filmadaptáció esetében a mindenkori befogadóra hárul. Ott vannak persze a különböző válaszlehetőségek, s talán éppen az teszi különlegessé, egyedivé a Herceg alakját a Krasznahorkai- és a Tarr-univerzumon belül, hogy nem kell feltétlenül egy bizonyos interpretáció mellett elköteleznünk magunkat, nem kell kimondanunk róla az utolsó szót, ítéletet. A különböző lehetséges értelmezések, megközelítések talán párhuzamosan, kaleidoszkópszerűen állíthatók össze valamiféle egésszé, s egymást erősítve tovább gazdagítják a karakter jelentésrétegeit.